

ՎԱՀԱՆ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

«ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ»

Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, որի հիմնադրման 130-ամյակը մեծ շուքով նշվեց վերջերս: Այդ հիշարժան տարելիցի կապակցությամբ լույս տեսան առանձին ժողովածուներ ու ուսումնասիրություններ՝ նվիրված ճեմարանի պատմությանը, այդ թվում և բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Խաչիկ Բաղիկյանի «Գևորգյան ճեմարանի երախտավորները» (Երևան, ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2005, 146 էջ) գիրքը: Հեղինակը գրքի առաջաբանում հակիրճ ակնարկով ներկայացնում է XIX դարի և XX դարասկզբի հայոց կրթամշակութային և հոգեմտավոր կյանքի ընդհանուր պատկերը Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Հենց այստեղ էլ նա անդրադառնում է Գևորգյան ճեմարանին նախորդած երկու հայկական բարձրագույն դպրոցների՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի (1815-1818 թթ.) և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի (1824-1824 թթ.) գործունեությանը, վերհանում նրանց դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի լուսավորության, հոգևոր-մշակութային ու սոցիալ-քաղաքական կյանքի աշխուժացման գործում: Հեղինակն այդ նույն բաժնում առանձին տեղ է հատկացրել նաև Գևորգյան ճեմարանի կատարած բացառիկ դերին, որը, 1874 թ. հիմնադրվելով մայր հայրենիքում և իր ճանապարհին ունենալով 28 տարվա ընդհատում (1917-1945 թթ.), գործում է առ այսօր:

Սակայն պետք է նկատել, որ այդ բարձրագույն հոգևոր դպրոցը դատարկ տեղում չէր հայտնվել: Դեռևս IV դարի սկզբին քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակվելուց անմիջապես հետո, Գրիգոր Լուսավորչի նախաձեռնությամբ Վաղարշապատում ստեղծվում է դպրոց, որն իր ժամանակին պատրաստում էր նորահաստատ հավատի սպասավորներ և ուսուցիչներ: Հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը այդ դպրոցը վերածում են Մայր վարժարանի, որը կոչվում է նաև Արշարունյաց դպրոց (գործել է V-VI դարերում): Այստեղ մանկավարժական գործունեություն են ծավալել Եզնիկ Կողբացին, Ադան Արծրունին և ուրիշներ, ավանդվել են հայոց լեզու, քերականություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, տրամաբանություն, վարքագրություն և կրոնական առարկաներ, սկզբնավորվել է գրչության արվեստը: Այդ դպրոցը V դարի վերջերին Կաթողիկոսական Աթոռի հետ միասին տեղափոխվել է Դվին, ապա՝ այլ վայրեր:

Մայր Աթոռը Սուրբ Էջմիածնում վերահաստատվելուց հետո (1441 թ.) Թովմա Մեծոփեցին հիմնադրում է վարդապետարան, որը քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով գործում է ընդամենը երկու տարի: 1640 թ. Փիլիպոս Աղբակեցին բացում է նոր վարդապետարան, որը հետագայում կոչվում է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոց: Որոշ ընդհատումներով այն գործել է մինչև 1882 թվականը: Ներսես Աշտարակեցին այդ դպրոցի համար 1813 թ. կառուցել է նոր շենք: Այն-

տեղ դասավանդել են Ոսկան Երևանցին, Սիմեոն Ջուղայեցին, Ստեփանոս Լեհացին, Առաքել Դավրիժեցին, Պետրոս Ղարադաղցին և մի շարք այլ երևելի դեմքեր: Այդ դպրոցում, սկսած 1836 թ., հայագիտական առարկաների հետ մեկտեղ ուսուցանվել է ռուսաց լեզու, իսկ 1860-ականներից՝ նաև լատիներեն, ֆրանսերեն, բնական պատմություն և այլ առարկաներ:

Ինչպես տեսնում ենք, Էջմիածնում, սկսած IV դարից, գրեթե անընդմեջ գործել է բարձր տիպի դպրոց, որը և ծառայել է Հայ Եկեղեցու ազգանվեր նպատակների իրականացմանը: Ահա այս ամուր հիմքի վրա էլ հետագայում ստեղծվել է Գևորգյան ճեմարանը՝ որպես հոգևոր բարձրագույն դպրոց:

Ճիշտ է, գիրքն ընդգրկող պատմական ժամանակահատվածում բուն Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս եղել են նաև մի շարք այլ ուսումնական հաստատություններ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Երևանի, Նոր Նախիջևանի, Շուշիի թեմական դպրոցները, Թիֆլիսի Գայանյան և Հովնանյան օրիորդաց կրթարանները, Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գործած վարժարանները, որոնք նույնպես մեծ դեր են կատարել մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության և հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի զարգացման գործում: Բայց և այնպես, հիշյալ դպրոցները իրենց սաներին միայն միջնակարգ կրթություն էին տալիս, իսկ Լազարյան ճեմարանը, Ներսիսյան դպրոցը և Գևորգյան ճեմարանը կանգնած էին ժամանակի բուհերի մակարդակի վրա և հայ երիտասարդությանը զինում էին հարուստ գիտելիքներով, տալիս բարձրագույն կրթություն:

Նորաստեղծ ճեմարանը փակ տիպի գիշերօթիկ դպրոց էր երթևեկ աշակերտներով: Նրա հիմնական նպատակը եղել է Հայ Եկեղեցուն կրթված հոգևորականներով ապահովելը և ազգային դպրոցների համար բարձրորակ ուսուցիչներ պատրաստելը: Ունեցել է երկու բաժին՝ դասարանական (միջնակարգ դպրոցի ծավալով՝ վեցամյա ուսուցմամբ) և լսարանական (երեքամյա ուսուցմամբ), որը հոգևոր բարձրագույն կրթություն էր տալիս իր սաներին: Այստեղ դասավանդվում էր 23 առարկա, որից 9-ը՝ կրոնական բովանդակությամբ: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում ոչ միայն հայոց լեզվի և մատենագրության, հայոց պատմության, այլև ռուսաց և օտար լեզուների դասավանդմանը: Հետագայում ավելացել են նաև ֆիզիկամաթեմատիկական և բնագիտաաշխարհագրական առարկաներ, որոնք ավելի են ընդլայնել սովորողների մտահորիզոնը և հարստացրել նրանց պատկերացումները աշխարհի մասին: Շուտով ճեմարանը դարձել է հայագիտության զարգացման կարևոր կենտրոն, որտեղ իրենց լուծումն են ստացել գիտական բարդ խնդիրներ, մշակվել են հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրեր, կազմվել դասագրքեր և այլն:

Պրոֆ. Խ. Բաղիկյանը, իր գրքում հակիրճ ներկայացնելով այս ամենը, անդրադարձել է նաև ճեմարանի սաներից մի քանիսին, որոնք հետագայում դարձել են գիտության ու մշակույթի առաջատար ուժեր: Սակայն հեղինակը նպատակ չի ունեցել տալու այդ դպրոցի ամբողջական պատմությունը, այլ նրա առջև դրված հիմնական խնդիրը եղել է Գևորգյան ճեմարանի առաջին շրջանի, այն է՝ 1874-1917 թթ. երախտավոր ուսուցիչների, այն էլ՝ ոչ բոլորի, կյանքի ու գործունեության վերհանումը՝ կապված այդ նշանավոր կրթօջախի հետ:

Առաջինը ներկայացված է ճեմարանի հիմնադիրը՝ երջանկահիշատակ Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյան (կթղ. 1866-1882 թթ.) Կաթողիկոսը, որը հայ ի-

րականության մեջ հայտնի է «Մեծագործ» պատվանունով: Մեծագործ Հայրապետը 1874 թ. սեպտեմբերի 28-ին հանդիսավոր պայմաններում բացում է ճեմարանը, որն առաջին տարում ունեցել է ընդամենը 65 աշակերտ և ուսուցիչների մի փոքր խումբ: Սակայն 8 տարի անց, 1882 թ. մայիսին, ճեմարանի սաների թիվը արդեն հասնում էր 220-ի, և այստեղ ուսուցիչներ էին հրավիրվել տարբեր վայրերից: Այդ նույն տարում ճեմարանին է միացվել նաև Էջմիածնի Ժառանգավորաց վարժարանը՝ որպես նրա նախապատրաստական բաժին: Կաթողիկոսը հորդորում էր իր սաներին, որ նրանք «հայ լինեն ու ջանան ուսում ձեռք բերել, զի ուսումը միայն կյանք կտա հայությանը»:

Գրքի հեղինակը հայոց Մեծագործ Կաթողիկոսին ներկայացրել է նաև այլ կողմերով, ստեղծել նրա գունեղ ամբողջական դիմանկարը, ցույց տվել նրա ազգանվեր բեղմնավոր գործունեության այլևայլ ոլորտները՝ կապված ճեմարանի հետագա զարգացման հետ: Ժրաջան կաթողիկոսի անժամանակ մահվանից (1882 թ.) հետո նրա կողմից հիմնադրված կրթօջախը արժանիորեն կոչվել է «Գևորգյան ճեմարան»:

Հաջորդ ակնարկը մեր մյուս մեծանուն կաթողիկոսի՝ Մկրտիչ Վանեցու կամ, ինչպես ժողովուրդն է սիրով անվանակոչել, Խրիմյան Հայրիկի (կթղ. 1892-1907 թթ.) դիմանկարն է ուրվապատկերում, որը կաթողիկոս է ընտրվել 1892 թ. մայիսի 5-ին: Նրա օրոք ճեմարանը նոր վերելք է ապրում: Ժողովրդի մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող կաթողիկոսը կարողանում է ստեղծել մի հիմնադրամ, որի միջոցներով բարելավվում է ճեմարանի սաների և ուսուցիչների սոցիալական վիճակը, բարձրացվում է վերջիններիս աշխատավարձը, կրկնապատկվում սովորողների թիվը և այլն: Ուսուցման որակը բարձրացնելու նպատակով, Խրիմյան Հայրիկը դասախոսներ է հրավիրում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանից ու Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցից, ինչպես և Փարիզից ու Բեռլինից, որոնց շնորհիվ ճեմարանը դառնում է ազգային կրթության ու մշակույթի ամենավառ ջահը հայրենի հողի վրա:

Եվ այսպես, Խ. Բաղիկյանն իր գրքում ստեղծել է ճեմարանի գործունեության առաջին շրջանի երևելի երախտավորներից 15-ի դիմանկարները: Նրանք են՝ դասական հայագիտության հաստաբեատ կադին՝ Մանուկ Աբեղյանը (1865-1944 թթ.), մեծահամբավ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը (1876-1953 թթ.), անվանի լեզվաբան ու գրականագետ Ստեփանոս Պալասանյանը (1837-1889 թթ.), Մակար Եկմալյանը (1856-1905 թթ.), ականավոր բառարանագետ, լեզվաբան ու գրականագետ Ստեփանոս Մալխասյանցը (1857-1947 թթ.), հայ քնարերգության գագաթներից Հովհաննես Հովհաննիսյանը (1864-1929 թթ.), աշխարհագրագետ-ազգագրագետ և մանկագիր Ստեփան Լիսիցյանը (1865-1947 թթ.), Կոմիտաս վարդապետը (Սողոմոն Սողոմոնյան, 1869-1935 թթ.), արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը (1872-1947 թթ.), երևելի հայագետ-եղբայրներ Ստեփան (1860-1937 թթ.) և Խաչատուր (1881-1976 թթ.) Կանայանները, հոգեբան-մանկավարժ Գուրգեն Էդիլյանը (1886-1942 թթ.) և ականավոր լեզվաբան ու հայտնի ուրարտագետ Գրիգոր Ղափանցյանը (1887-1957 թթ.):

Ակնարկային այս ամբողջական դիմանկարներից բացի, հեղինակն իր գրքի տարբեր էջերում դիպուկ բնութագրումներով ներկայացրել է նաև ճեմարանի այլ երախտավորների, որոնցից կարելի է հիշատակել խոշոր պատմաբաններ Լեոյի, Հակոբ Մանանդյանի, երգահան Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի, մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանի, գեղանկարիչներ Վարդգես Սուրենյանցի և Եղիշե Թադևոսյանի ա-

նունները: Ընդհանուր առմամբ գրքում ներկայացված երախտավորների դիմանկարները հեղինակը կերտել է իրենց բնորոշ գծերով, գիտության ասպարեզում ունեցած ծանրակշիռ ավանդին համապատասխան, որոնք նպաստել են ճեմարանի զարգացմանը, նրա սաների համակողմանի կրթության ու դաստիարակության գործին, մեծապես հարստացրել են հայրենական գիտությունն ու մշակույթը: Եվ պատահական չէ, որ այդ տարիներին ճեմարանի տված 150 շրջանավարտների ցուցակներում հանդիպում են Ադասի Խանջյանի, Անաստաս Միկոյանի, Ասքանազ Մռավյանի, Սիմոն Վրացյանի, Ավետիք Իսահակյանի, Լևոն Շանթի, Ակսել Բակունցի, Արսեն Տերտերյանի, Գարեգին Հովսեփյանի, Նիկողայոս Ադունցի, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Արմենակ Շահմուրադյանի, Սպիրիդոն Մելիքյանի, Վահան Տեր-Առաքելյանի, Ստեփան Մալխասյանցի, Երվանդ Գարագաշի և էլի շատ ուրիշների անունների: Ի դեպ, գրքում ընդգրկված 15 երախտավորների շուրջ կեսը նույնպես ճեմարանավարտ են, որոնք այնուհետև այստեղ դասավանդել են որպես դասախոսներ: Ճեմարանականներ են եղել նաև 1943 թ. ստեղծված ՀԽՍՀ ԳԱ հիմնադիր անդամների մի զգալի մասը:

Հեղինակը կարողացել է այս ամենը խտացված կերպով ի մի բերել իր գրքի սուղ էջերում և ներկայացնել պատմության դատին: Նա օգտվել է արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերից, հրապարակի վրա եղած գիտական գրականությունից, մամուլի հրապարակումներից և այլ աղբյուրներից, որոնք առավել հավաստի ու գիտական են դարձնում Գևորգյան ճեմարանի՝ մեր ազգային գիտության ու մշակույթի անդրանիկ հաստատության խնկելի երախտավորների գիտամանկավարժական դիմանկարները, նրանց կյանքի ու գործունեության բնութագրումները:

Պրոֆ. Խ. Բաղիկյանի աշխատությունը ըստ ամենայնի ներկայացնում է Գևորգյան ճեմարանի առաջին շրջանի երախտավորներին, որոնց գիտական վաստակն ու մանկավարժական փորձը կարող են ուսանելի լինել ներկա ու գալիք սերունդների համար: Իհարկե, լավ կլիներ, որ այստեղ ներկայացված լինեին նաև այդ շրջանի մյուս երախտավորները, մի բան, որն ավելի կամբողջականացներ աշխատությունը: Գրքում, ցավոք, նկատվում են փաստական առանձին անճշտություններ, անձնանունների աղավաղումներ, սրբագրական սպրդումներ և այլն: Նշենք դրանցից մի երկուսը: Օրինակ՝ Լեոն, որ վախճանվել էր 1932 թ., չէր կարող ընտրվել 1943 թ. ստեղծված ՀԽՍՀ ԳԱ կազմում, Երվանդ Տեր-Մինասյանը ակադեմիկոս կամ թղթակից անդամ երբեք էլ չի եղել, իսկ ճեմարանավարտ Մակինցյանի անունը Պողոս է և ոչ թե Պետրոս, ինչպես տպագրված է գրքում (էջ 19):

Սակայն, այս ամենով հանդերձ, գիրքն իր կարևոր նպաստն է բերում Գևորգյան Հոգևոր ճեմարանի պատմության ուսումնասիրության գործին: Գրքի գլխավոր խմբագիրն է Պարզև Շահբազյանը, իսկ խմբագիրը՝ Ավետիս Քալաշյանը: Այն կարող է օգտակար լինել մասնագետներին ու ուսանողներին, բոլոր նրանց, ովքեր ցանկություն կունենան ծանոթանալու մեր Մայր Տաճարի դպրատան պատմությանը: